

Особливості формування в Україні традицій і правил ведення війни

В статті висвітлюється історичний досвід зародження та становлення української військово-гуманітарної традиції ведення війни. Зроблено висновок, що участь українських військовиків у будь-якій збройній боротьбі відбувалася на засадах гуманного поводження з цивільним населенням, військовополоненими та культурними цінностями.

Ключові слова: *війна, збройна боротьба, військово-гуманітарна традиція, імплементація, міжнародні гуманітарні засоби.*

В статье освещается исторический опыт генезиса украинской военно-гуманитарной традиции ведения войны. Сделан вывод, что участие украинских военнослужащих во всех видах вооруженной борьбы происходило на принципах гуманного обращения с гражданским населением, военнопленными и культурными ценностями.

Ключевые слова: *война, вооруженная борьба, военно-гуманитарная традиция, имплементация, международные гуманитарные средства.*

Історичний досвід становлення гуманітарної традиції ведення збройної боротьби та його практичне застосування на тлі бойових дій у конфліктах від сивої давнини до сучасності свідчать як про досягнуті вершини гуманізму, так і про невирішені проблеми кодифікації норм права, їхньої імплементації до загальнонаціонального та військово-правового законодавчого поля, застосування в діяльності військових керівників. Питання реальної імплементації гуманітарного права врешті-решт замикаються на рівні суб'єктів збройної боротьби - виконавців волі та закону держави. Саме тому в Женевських конвенціях та протоколах велика увага приділяється особі командира (ст. 87 Протоколу 1), юридичному раднику у збройних силах (ст. 82 I Д.П.), спеціально підготовленому персоналу (ст. 61 Д.П.) у реалізації імперативних норм міжнародного гуманітарного права. «Навіть найбільш переконливі рішення не можуть бути досягнуті лише зусиллями спеціалістів права», - справедливо зазначає Ф. Дітер, член Ради директорів Міжнародного товариства військового права та права війни у Брюсселі [1, с. 52]. Вони органічно пов'язані з рівнем знань та правової культури військових керівників. Однак зазначена проблема не знайшла адекватного висвітлення ні в чинному законодавстві, ні в засобах масової інформації, ні в науково-практичній діяльності. На сьогодні в Україні точаться суперечки на рівні абстрактного теоретизування щодо питань права війни безвідносно до головної вимоги, визначеної правом Женеви та Гааги - практичного втілення формалізованих норм до національного законодавчого поля, поширення знань про них шляхом запровадження спеціальної навчальної дисципліни до програм вищих навчальних закладів, передусім юридичних, міжнародних відносин, журналістики, медичних та військових [2, с. 5]. Саме такий стан справ обумовив постановку та необхідність вирішення проблеми формування внутрішньоправового поля регулювання сучасних збройних конфліктів. У цьому контексті наше завдання полягає у висвітленні процесу зародження та розвитку української військово-гуманітарної традиції ведення збройної боротьби.

Досліджуючи історію військово-гуманітарних традицій, науковці зазначають, що норми та принципи, які регулюють поведінку воюючих сторін, виникли в сиву давнину і, зазнавши під час свого розвитку різноманітних змін від звичаєвого права до формалізації у різних міжнародних угодах, увійшли до сучасного міжнародного гуманітарного права. У працях В. Калугіна, Ж. Пікте, Ю. Баскіна, Д. Фельдмана, С. Добрянського, М. Буроменського, Д. Гудняка та ін. висвітлюється внесок багатьох країн, народів та народностей у розвиток гуманітарних традицій на різних етапах історії людства [3]. Проте питання стосовно внеску українців до цього процесу на сьогодні залишається недостатньо висвітленим.

Зародження української військово-гуманітарної традиції ведення збройної боротьби відбувалося у межах культури Київської Русі. Перші відомості щодо правил і традицій ведення війни у тогочасному суспільстві знайшли відображення у «Руській правді», інших нормативно-правових документах Київської Русі, літописних пам'ятках IX ст., згідно з якими перед сучасниками постає багатобарвність спектру звичаїв та традицій ведення збройних змагань українським народом на стадії становлення цивілізації. Збройна боротьба була звичною формою життєдіяльності наших пращурів довгі віки. Степові племена на початку нової ери репрезентували собою слабо пов'язаний союз споріднених, але часто ворогуючих племен, потреби яких переважно задовольняла війна. У такій обстановці великої ваги набувають поняття «честь», «слава», «милість до переможених» як найвища ціннісна характеристика людини. На понятті «честь» ґрунтується ідеальний образ князя, княжого дружинника у межах дружинної моралі, оспівуванню якої присвячені «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово про Ігорів похід» та низка інших творів тієї славетної доби.

У підґрунтя дружинної етики покладено кодекс честі, який стверджує усвідомлення особистої гідності через неухильне слідування ідеалу поведінки, що прийнята як норма у даному соціумі. Йдеться про самоствердження особистості, яка вивищується над недосконалістю навколишнього світу. Моральною, насамперед, вважається поведінка, яка відповідає вимогам, що висувуються перед хоробрим витязем як зразком мужності та відваги. Не випадково чи не найзначнішою якістю, що вирізняє з-поміж інших головні персонажі «Слова про Ігорів похід» князів Ігоря та Всеволода, вважається «буйство».

Для характеристики зазначеної моральної позиції надзвичайно важливим є піднесення до вищого статусу тих типів діяльності, які створювали найбільші можливості для прояву позитивних якостей героя. У давньоруській писемності це знаходить свій вираз в оспівуванні «мужеського діла», яким вважаються

передусім війна (походи) та мисливство (лови). Поєднання війни та мисливства тут досить показове [4, с. 38-39].

На етапі національного становлення у долі військової культури спостерігаються значні зміни: військові заняття стають справою професіоналів, головні зусилля країни спрямовуються на захист кордонів від «варварів», військова сфера починає регулюватися не стародавніми етичними регуляторами, а законами. Прерогатива встановлення останніх поки що належала харизматичним вождям. Першими кроками вождя, який об'єднував кочові племена, - справедливо зазначає О. Прицак, - переважно були такі: «він приймав імперський титул кагана... і запроваджував закони, додержуючись традиційного степового етичного і релігійного кодексу» [5]. Це знайшло логічне та історичне продовження у правовій діяльності українських гетьманів.

Таким чином, законодавчий поступ у формуванні правил і традицій війни пробивав собі шлях через безлад неструктурованої військової поведінки, мішанину неусталених бойових традицій. Київські князі почали відкрито оголошувати початок війни. До історії не тільки вітчизняної, але й світової військово-гуманістичної думки ввійшло повідомлення Святослава щодо початку війни. Війну, зазвичай, оголошували через послів. Але й було так, як значиться у літописах, війну розпочинали, не оголошуючи її завчасно, щоб досягти раптовості, тобто вимоги військової необхідності щодо здобуття перемоги в бою починали брати гору над лицарськими вимогами надати ворогові можливість ретельно підготуватися до війни, стати з противником у рівні умови.

Війни на території сучасної України велися часто-густо «нецивілізова-но» - нищили не тільки ворогів, але й палили села, забирали усе дієздатне населення разом з дітьми у полон. Громадська думка засуджувала такі дії, особливо духовенство, яке намагалося стримувати князів від зайвого насильства.

Позитивна роль християнської віри, яку сповідували наші предки, у гуманізації насильницького виру війни, і у подальшому продовжувалася багато сотень років. На нашу думку, цей гуманістичний вплив, став духовним інваріантом становлення української військово-гуманістичної спадщини. Можливо, що під впливом християнського миролюбства у війнах Княжої доби постійно відчувався мотив не брати на себе ініціативу першого кроку початку збройних змагань.

Запорізьке військо вважало головною метою війн захист віри батьків та християнських цінностей, тому військова поведінка зазвичай вибудовувалась саме на цих засадах. Так, у Конституції Пилипа Орлика цілком справедливо зазначалося: «Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської держави, лише прагнучи належної по праву свободи та захищаючи Православну Віру...» [6, с. 9]. У листах, універсалах Б. Хмельницького вказувалося, що збройна боротьба ведеться «для оборони стародавньої грецької віри» (1648), для «благочестія грекорускія віри нашея» (1653), за «цілість прав грецької віри», її рівність з вірою римською (1649).

Починаючи з XIII ст. в Україні відзначаються спроби унормувати процес ведення війни, захистити військовиків та мирне населення від проявів необмеженого брутального насильства. Для укладання миру спершу воюючі сторони спілкувалися через послів, для забезпечення їхньої недоторканості давали заручників, а на мирному з'їзді підписували мир. Духовенство посилювало значення заприсяжної мирної угоди - урочистою присягою та цілуванням хреста у церкві. Цей статус мирних відносин відповідав ідеї «Божого присуду», яка була поширена в усій Європі з XI ст.

Таким чином, аналіз військової практики та звичаїв бойової поведінки українських військовиків епохи Княжої доби дав змогу виявити наступні особливості, які в подальшому вплинули на стан правосвідомості армії та усього українського суспільства.

По-перше, це наявність постійної боротьби у суспільстві (війна загалом була повсякденним явищем у давній Україні) з підступним ворогом, який зазвичай не щадив людей, захоплював у полон численні маси військових та цивільних, не дотримувався мирних угод, вів себе підступно у бою [7, с. 44]. Навряд чи сприяв розвитку гуманітарних засад військової справи той факт, що українці впродовж трьох сотень років добре знали: від татар не можна очікувати милосердя, а тому необхідно битися до останку. Це викликало недовіру до обіцянок щодо припинення бойових дій та підписаних мирних угод супротивника. Українські військовики більше покладалися на сакральну силу урочистої присяги з цілуванням хреста або на силу мирної угоди, укладеної разом із священником у церквах.

Крім того, слід зважити на те, що український народ та його військо були в центрі боротьби між Сходом і Заходом, знаходилися проти «азійських воріт народів», які повинні були б пропускати нові варварські орди на знищення культури та європейської цивілізації. Проте взаємовплив військових культур протидіючих етносів, монголів і слов'ян не призвів до появи в українських військовиків надмірної жорстокості, необмеженого свавілля стосовно мирного населення та військовополонених.

По-друге, війни в Україні здебільшого набували тотального характеру - в них брали участь разом з військом народне ополчення, жінки та діти. Такі категорії, як: «молодша дружина», «отроки», «молодь» фіксували життя юнаків при війську, які не тільки готувалися до майбутніх змагань, до виконання обов'язків військової служби, але й виконували окремі повсякденні обов'язки військової служби: перевозили

накази, листи, різні доручення тощо. Як зазначено у галицьких літописах 1245 р., під час безпосередніх бойових дій «військова молодь» опікувалася кіньми та зброєю дружинників. За певних обставин отроки брали участь у «легких походах» як справжні воїни, особливо в ситуаціях, де необхідно було проявляти обережність разом з кмітливістю. Проте до виповнення 18-20 років юнаки не входили до складу військової організації.

По-третє, головною формою існування морально-правових настанов для народу та війська у Княжу добу стали молитовні звернення духовних пастирів, зокрема київських митрополитів. Особливе місце у цьому ряду посідає «Молитва до Бога від усієї землі нашої» Іларіона Київського, у якій по суті перераховані усі головні проблеми захисту людей від жорстокості військової навали [8, с. 26]. В інших проповідях релігійних діячів України також проводилася ідея морально-правового захисту людської особистості за скрутних умов збройного протистояння, вірності вимогам військової присяги. У подальшому присяга та християнська мораль міцно закріпилися серед звичаїв українського війська, навіть у найсуперечливіші періоди української історії [9, с. 112].

Унаслідок військової практики Української Держави та Війська Запорізького у ХУ-ХУІІІ ст.ст. утворився новий військово-гуманітарний феномен та правовий порядок. Епоха козаччини справила надзвичайно великий вплив на становлення української військово-гуманітарної спадщини. У запорожців були розвинені правові демократичні засади військової діяльності: Рада засуджувала найбільш серйозні проступки військовиків, укладала угоди з державами, визначала плани військових походів, хоча оголошення війни як особливого стану козацького життя не вважалося особливим правовим актом. По суті, Січ існувала для ведення війни. Демократичні мотиви пронизували усю систему регуляції збройної боротьби: від демократичного стилю керівництва і звичаєвої поведінки гетьманів козацької України до моральних настанов та особливих чеснот козаків, таких як боротьба за визволення з полону бойових товаришів, цивільних бранців, нарешті, до чітких положень відомої у Європі Конституції Пилипа Орлика [10, с. 194].

Крім зазначеного, Військо Запорозьке мало особливі морально-бойові гуманістичні чесноти, які в подальшому трансформувалися в окремі норми права війни. Серед них особливо виділяються вірність підписаним угодам та домовленостям, турбота про дотримання миру, вшанування бойових товаришів, боротьба за їхнє визволення з полону, а також виведення з далекого чужинного полону цивільних бранців.

Поряд з позитивними рисами бойової вдачі та зародками військового права були й негативні моменти в діяльності козаків. По-перше, це недостатній рівень військової дисципліни, який не давав змоги керівництву простежити за дотриманням міжнародних угод, традиційних та встановлених правил війни. По-друге, у соціокультурному аспекті загально визнано негативне ставлення запорожців до окремих релігійних та національних груп, які зазнавали утисків з їхнього боку, як поневолювачі української землі. Стосовно них не діяли ні моральні, ні правові принципи.

Таким чином, зародження та становлення української військово-гуманітарної традиції пройшло складний та неоднозначний шлях безкінечних війн та багатовікової боротьби за незалежність та звільнення від чужоземних зайд, які напірали як із Заходу, так і Сходу. На цьому шляху були здобутки, були й негаразди, але, як свідчить суспільно-історична практика, участь українських військовиків у будь-якій збройній боротьбі відбувалася на гуманістичних засадах, на підставі гуманного поводження з цивільним населенням та військовополоненими.

Українська військово-гуманітарна спадщина заклала демократичні, «європейські» засади в підґрунтя української правничої традиції. Водночас, військова практика збройних формувань нашої країни упродовж сотень років та гуманістична бойова мораль українських військовиків сприяють процесу імплементації норм міжнародного права Женеви і Гааги до національного правового поля, створюють позитивний імідж українських військовиків у складі миротворчих сил, до яких висувуються особливо високі вимоги під кутом зору суворого дотримання міжнародного права збройних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Флек Д. Выполнение положений международного гуманитарного права: проблемы и перспективы : сб. статей и документов / Д. Флек . - М., 1991. - С. 38-57.
2. Міжнародне гуманітарне право : навч. посіб. / за ред. В. П. Базова. - К. : Варта, 2000. - С. 32-33.
3. Калугин В. Ю. Курс международного гуманитарного права / В. Ю. Калугин. - Минск : Тесей, 2006. - 496 с.
4. Горський В. С. Історія української філософії : курс лекцій / Горський В. С. - К. : Наукова думка, 1996. - 286 с.
5. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / Прицак О. - К. : АТ «Обереги», 1997. - Т. 1. - 1080 с.
6. Мельник Л. Г. Конституція 1710 року Пилипа Орлика / Л. Г. Мельник // Вісник Київ. ун-ту істор.-філол. наук. - Вип. 2. - К., 1991. - С. 9.
7. Потомки Чингисхана // Тюркский мир. - 1998. - № 2. - С. 44.
8. Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. - К., 1961. - С. 72.
9. Гунчак Т. У мундирах ворога. - К. : Час України, 1993. - 162 с.

10. Мельник Л. Г. Конституція 1710 року Пилипа Орлика / Л. Г. Мельник // Вісник Київ. ун-ту істор.-філол. наук. - Вип. 2. - К., 1991. - С. 194.
11. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Яворницький Д. І.; редкол. : П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. - К. : Наук. думка, 1990-1991. - Т. 1. - 592 с.
12. Чорний В. С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку : монографія / Віталій Сергійович Чорний. - Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. - 368 с.